

Пампура С. Ю.,
доцент кафедри іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Писаренко В. М.,
магістрант філологічного факультету
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ЕТИМОЛОГІЗАЦІЇ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ В РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ (ПРИНЦИП КІНЦЕВОГО ДЖЕРЕЛА)

Анотація. Стаття присвячена лінгвістично-історичному дослідженню принципів етимологічного аналізу лексики. Висвітлено важливість урахування принципу кінцевого джерела в етимологічних дослідженнях запозичень у різноструктурних мовах. Розкрито твердження мовознавців щодо значущості цього принципу в процесі встановлення етимології слова.

Ключові слова: етимологічний аналіз, запозичення, методика етимологічних досліджень, принципи етимологізації, принцип кінцевого джерела.

Постановка проблеми. Етимологія – надзвичайно давня галузь мовознавства. Місце етимології в сучасному мовознавстві визначається складним співвідношенням її завдань і завдань інших лінгвістичних дисциплін, без яких вона не може існувати. Тому можна говорити про її особливе місце серед таких галузей мовознавства, як фонологія, морфологія, синтаксис, лексикологія, семантика. Предмет вивчення етимології – лексика, а саме: всі слова мови (мов), що засвідчуються в давніх і новітніх текстах, тобто слова загальних і власних назв. Саме вчення про мову почалося з перших спроб знайти етимологічні тлумачення слів, що в кінцевому підсумку спричинилося до встановлення закономірностей у мовних змінах. Кропітка робота численних поколінь учених заклала надійне підґрунтя для визначення чіткої методики етимологічного аналізу. Особливого значення для започаткування створення надійної наукової методології етимологічних досліджень мали праці вчених XIX ст. І хоча вони мали узагальнювальний та описовий характер, вони створили тверду базу для подальшого формулювання основних етимологічних принципів, що й зроблено видатними представниками лінгвістичної думки XX ст. На цій основі визначено принципи розмежування запозиченої лексики й питомої.

Метою статті є аналіз поглядів мовознавців XIX ст. – початку XXI ст. на проблему принципів відокремлення запозиченої лексики, зокрема принципу кінцевого джерела.

Виклад основного матеріалу. Практика дослідження проблеми етимологізування запозиченої лексики в лінгвістично-історичному аспекті показала, що в етимології ефективними є основні принципи порівняльно-історичного мовознавства за умови їх комплексного застосування з окремими принципами, властивими саме етимологічним дослідженням. О. Семерені звів найважливіші результати індоевропейської етимологічної науки до кількох принципів (які визнані основними всіма сучасними етимологами), вказуючи на значення фонетичного, словотвірного та семантичного боків етимологічного тлумачення й на необхідність ідентифікації паралельних утворень, лексичних відповідностей у суміжних регіонах або на всій ін-

доевропейській території [1, с. 68]. Ці правила, як зазначає науковець, можуть бути застосовані до всіх індоевропейських мов і мають значною мірою попереджувальний характер.

Сформульовані О. Семерені принципи експліковані та вдосконалені в працях лінгвістів: О.М. Трубачова, В.М. Топорова, В.І. Абаєва, Л. Кіша, О.І. Іліаді, В.В. Левицького, С.А. Бурлак, С.А. Старостіна та ін. Проблеми визначення принципів, які можуть бути застосованими для етимологізації запозиченої лексики, присвятили особливу увагу в працях Л. Кіш та О.І. Іліаді. Л. Кіш зазначає, що ці принципи вимагають подальшого уточнення й удосконалення. Можливо, вони можуть знайти своє місце в загальній методиці етимологічних досліджень. Але, на думку вченого, і ця майбутня методика не може бути панацеєю, яка б допомагала в усіх складних випадках і звільняла б дослідника від обов'язкового всебічного аналізу фактів і самостійних суджень [1, с. 70]. Крім принципу самотності й принципу неединичності мови, які є невід'ємною частиною будь-якого дослідження, метою якого є встановлення запозиченого/питомого походження слова, вчений виокремлює принцип кінцевого джерела як необхідний чинник етимологізації запозичень. Згідно із цим принципом, якщо в суміжних мовах спостерігається наявність спільних, але етимологічно ізольованих слів, то судити про напрям поширення цих слів можна після виявлення кінцевого джерела, тобто мови, для якої це слово є питомим [1, с. 69; 2, с. 178].

Під час дослідження слів, які мають тотожні форми та значення в різних мовах, необхідно спочатку з'ясувати, з якої мови ці слова походять. Для цього треба визначити, яку форму та яке значення слово мало в мові, для якої воно є питомим. Тільки після цього можна пропонувати гіпотези про шляхи його розповсюдження.

Деякі слова, запозичуючись із мови в мову, проходять доволі довгий шлях. Наприклад, народно-латинське слово *potus* «горщик» дібралося через германські мови (пор. півн.-нім. *Pott*) до прибалтійсько-фінських (пор. фінськ. *pata* «горщик»). Із південного сходу до прибалтійсько-фінських мов дійшло – майже не змінившись – давньоіндійське слово *tomara* «металевий спис, дротик» (пор. вепське *tomar* «тупокінцева стріла»).

Семітське слово «смарагд» (акк. *barraktu*, д.-євр. *baraet*) стало джерелом для д.-інд. *marakata*, від якого походить гр. *σμάραγδος*, запозичене в персидську мову у вигляді *zumurrud*, звідки воно потрапило в арабську *zumurrud*, потім у турецьку *zumrud* і далі в російську *изумруд*. Від грецької форми походить лат. *smaragdus*, яке запозичене в германські мови (нім., нідерл. *Smaragd*) і розвилось в італ. *smeraldo*, фр. (*émeraude*)

(звідки сер.-англ. *emeraude*), ісп. *esmeralda* тощо [3, с. 72]. Такі слова іноді називають «мандрівними» (нім. *Wanderwörter*) або *міграційними термінами*. Первісне джерело їх часто буває невідомим.

Упродовж історії науки про мову різними лінгвістами запропоновані різні критерії, які можна застосовувати для перевірки правильності таких гіпотез.

Уже Р. Раск у дослідженні вказував на низку тверджень, які необхідно враховувати під час дослідження напрямку запозичення й установа кінцевого джерела запозиченої лексики. Так, на думку вченого, якщо в межах однієї групи слово зустрічається в одній або декількох мовах і є невідомим для інших мов цієї групи, але часто зустрічається в іншій групі мов, яка має спільні межі, то варто вважати, що слово перейшло з другої групи мов у першу [4, с. 45].

Якщо слово виступає ізольовано в одній мові, без будь-яких явних зв'язків і без похідних слів або з незначною їх кількістю і, навпаки, в іншій мові має виразні зв'язки (якщо воно є похідним або складноутвореним) або має низку похідних, то можна вважати, що таке слово перейшло з другої мови в першу, наприклад: ісл. *kinork*, данськ. *kjörnrog* – «сажа» з нім. *Kien-rusz* – «сажа» («смолиста») [4, с. 45].

Якщо слову притаманні форми змін, які існують у мові певної групи, і таке слово вживається в іншій мові, будова якої не має форм відмінювання та дієвідмінювання, необхідних для слова, то з найвищим ступенем вірогідності це слово перейшло з останньої мови в першу. Так, ісл. *gamall*, *gömul*, *gamalt*, данськ. *gammel* «старий» не має ступенів порівняння (форми *aldre* «старіший», *aldst* «самий старий» утворені від іншого слова – нім. *alt*, *älter*, *ältest*), тому воно, можливо, є похідним від давньоєврейського *elm* [4, с. 46].

Ці твердження, застосовані в етимологічних дослідженнях наступними поколіннями науковців, набули подальшого розвитку й сприяли успішному встановленню численних етимологічних тлумачень. Л. Кіш зазначає, що в суміжних мовах часто спостерігається наявність спільних, проте етимологічно ізольованих слів. Міркувати про напрямок розповсюдження таких слів можна лише після з'ясування кінцевого джерела. Як приклад Л. Кіш посилається на низку лексичних паралелей угорської та сусідніх їй слов'янських мов: угорськ. *dereglye* «баржа» – хорв. *dëreglija* «баржа»; угорськ. *drusza* «тезко» – словц. *drusa* «тезко»; угорськ. *harcsa* «сом» – словц. *hrča* «сом» та ін. [1, с. 69].

С.А. Бурлак та С.А. Старостін у дослідженнях поглиблюють цей принцип. На їхню думку, питомі слова представлені в мовах, споріднених тій, яка досліджується, проте знаходяться на інших територіях і не мають контактів із мовою, звідки припускається запозичення. Як доказ учені наводять твердження В.Я. Порхомовського, який довів, що деякі слова, спільні для чадських мов (одна з гілок афразійської макросім'ї) та канурі (нило-сахарська макросім'я, група канурі-теда), є питомими для чадських (тобто були запозичені з чадських у кунурі): йому вдалося знайти слова, споріднені чадським, в інших афразійських мовах [3, с. 73].

Учені привертають увагу до складнощів, які виникають під час установа етимології запозичень із безписемної мови, яка вимерла, тобто джерело запозичення є недоступним для спостереження. Якщо таких слів небагато, то довести їх непитомий характер досить важко. Переконливим доводом у такому випадку є наявність слова в декількох мовах одного ареалу, які

не є близько спорідненими. Отже, запозиченим у праслов'янській, прагерманській і прабалтійській мовах є слово «срібло»: д.-рус. *сърѣбро*, н.-луж. *slobro*, лит. *sid(a)bras*, лтс. *sudrads*, д.-прус. *sirablan* (зн. відм. одн.), гот. *silubr*, англ. *silver*, нім. *Silber*. Це слово вчені вважають схожим на запозичення одразу за декількома параметрами. По-перше, воно має нетипову для питомих похідних індоєвропейських слів структуру: двоскладовий корінь зі сполученням «вибуховий + сонорний» на кінці. При цьому ні в германській, ні в слов'янській, ні в балтійській (ні в праіндоєвропейській) не існує таких морфем, із яких воно могло б походити. По-друге, у цьому слові спостерігаються нерегулярні фонетичні відповідності як серед германської, балтійської та слов'янської, так і в середині кожної з груп. В інших індоєвропейських мовах (також і в неіндоєвропейських) слово з подібною фонетичною структурою, яке б мало значення «срібло», невідоме. Оскільки ареали розповсюдження германських, балтійських і слов'янських мов межують, доречно припустити, що слово «срібло» проникло до них із якоїсь мови, яка була поширеною в тому самому ареалі, але нині є вимерлою й не лишила нащадків. Не можна виключати можливість, що це була навіть не одна мова, а кілька споріднених мов [3, с. 74].

Науковці зазначають, що запозичення часто бувають вузькоспеціальними, багатозначність для них є менш властивою, ніж для питомих слів. Це пов'язане з тим, що вони з'явилися в мові пізніше й мали менше часу для семантичного розвитку. Тому якщо в одній із двох мов слово має тільки одне конкретне або вузькоспеціальне значення, а в іншій – широке коло значень, то це може значити, що воно було запозиченим із другої мови в першу (наприклад, рос. *брейк* – танцевальний стиль – та англ. *break*) [3, с. 72].

Також С.А. Бурлак та С.А. Старостін вказують, що в деяких випадках системні фактори дають змогу реконструювати незасвідчене джерело запозичення. Так, наприклад, слово *хорей* «гостра жердина, якою поганяють оленів» в російській мові не є питомим: воно не є похідним (маючи двоскладовий корінь), відсутнє в інших слов'янських мовах і називає предмет зі сфери діяльності, якою росіяни ніколи не займалися. Проте в мовах північних оленярських народів, із якими спілкувалися росіяни, саме такого (тобто із саме таким фонетичним складом і саме з таким значенням) слова не існує. Тому Фасмер наводить як джерело ненецьке *har* «вістря, ніж» [5, с. 263], що не є переконливим як фонетично (звідки в рос. кінцеве *-ей?*), так і семантично (навіщо як «жердину» запозичувати «ніж»?); між тим, схожі слова (зі значенням «гостра жердина, якою поганяють оленів») є в інших північно-самодійських мовах – енецькій (*korio*, тундровий діалект) і нганасанській (*k{ə}ri{?}{?}{ə}*). Цим словам мало б відповідати ненецьке **x{a}r'ej*. Вірогідно, що саме із цього (втраченого в сучасній ненецькій мові) слова й запозичене російське *хорей* [6, с. 622]; контакти росіян із ненцями добре документовані, і багато термінів, пов'язаних з оленярством, такі як *неблюй* «оленя, якому менше ніж рік» або *малица* «сорочка зі шкури оленя міхом до середини», проникли в російську саме з ненецької мови [3, с. 72].

Висновки. Отже, найбільш вдалі формулювання принципів етимологічного дослідження запозиченої лексики, що доповнюють один одного і є гарантом установа вірогідної етимології, запропоновані Л. Кішем, С.А. Бурлак і С.А. Старостініми. Справжнє наукове етимологічне дослідження запозиченої лексики має спиратися, крім основних принципів порівняль-

но-історичного мовознавства, на принцип самотності, принцип кінцевого джерела, принцип неединичності мови, принцип контактування мов, принцип семантичної схожості, принцип дії регулярних фонетичних відповідностей, принцип граматичної адаптації. У детальному вивченні зазначених принципів ми вбачаємо перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі.

Література:

1. Киш Л. О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов. *Этимология* 1967. 1969. С. 68–71.
2. Илиади А.И. Основы славянской этимологии. Київ: Довіра, 2005. 270 с.
3. Бурлак С.А., Старостин С.А. Сравнительно-историческое языкознание: учебник для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2005. 432 с.
4. Раск Р. Исследование в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка. Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. 3-е изд., доп. Москва: Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 40–51.
5. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. О.Н. Трубачева. 2-е изд. Москва: Прогресс, 1987. Т. 4. 864 с.
6. Аникин А.Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. Москва, Новосибирск: Наука, 2000. 772 с.

Пампура С. Ю., Писаренко В. М. К проблеме этимологизации заимствованной лексики в разноструктурных языках (принцип конечного источника)

Аннотация. Статья посвящена лингвистико-историографическому исследованию принципов этимологического анализа лексики. Особое внимание уделяется важности принципа конечного источника в этимологических исследованиях заимствований в разноструктурных языках. В центре внимания – идеи языковедов о необходимости применения данного принципа в процессе установления этимологии слова.

Ключевые слова: этимологический анализ, заимствование, методика этимологических исследований, принципы этимологизации, принцип конечного источника.

Pampura S., Pysarenko V. To the issue of etymological analysis of loanwords in languages with different structure (the principle of the ending source)

Summary. The article has been devoted to a linguistic-historiographical research of the principles of etymological analysis of loanwords. Special attention has been paid to the principle of the ending source, its importance in the process of defining etymology of borrowings in languages with different structure.

Key words: etymological analysis, loanwords, methods of etymological researches, principles of etymology, principle of ending source.